

Н.О. Ковальова

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ
ІДЕЇ МИКОЛИ НЕПЛЮЄВА

Стаття присвячена дослідженню соціально-педагогічних ідей та поглядів М.М. Неплюєва. Висвітлюються основні віхи життя подвижника, аналізуються його ідеї та соціально-педагогічна діяльність. Розглядаються актуальні проблеми розвитку суспільства та запропоновані М. Неплюєвим шляхи їх вирішення.

Ключові слова: просвітництво, виховання, учнівське самоврядування, братський союз, соціальний практик.

Микола Миколайович Неплюєв (1851–1908) – засновник Хрестовоздвиженського Трудового братства, чоловічої та жіночої сільськогосподарських шкіл, соціальний практик, богослов, просвітитель, філософ і педагог. Його активна реформаторська діяльність в соціальній та освітній сферах привертала увагу тогочасних дослідників як на батьківщині, так і далеко за її межами. Творчість М. Неплюєва викликає зацікавленість і серед сучасних дослідників. Проблеми суспільства, якими переймався М. Неплюєв, існують і в наш час, тож вивчення шляхів їх вирішення є необхідним та актуальним завданням.

Метою статті є дослідження соціально-педагогічних ідей і поглядів М.М. Неплюєва та визначення основних етапів їх формування.

Дослідженню діяльності М.М. Неплюєва, як соціального практика, богослова, філософа та педагога, присвячені праці В.М. Авдасьова, М.А. Андрєєва, М. Богуна, В. Глушко, І. Гордєєвої, Н. Доненка, Н. Жевахова, Л.Г. Мельника, А. Малишевського, С.Ю. Майданова, А. Сикорського, Н.С. Солодовника, М.В. Соміна, В. Ткаченко, Л.С. Федоренко, Г. Фурсея, Е.С. Черненко, В. Шейка та ін.

Дворянський рід Неплюєвих веде свій початок від московського боярина Андрія Івановича Кобили (родоначальника Романових, Шереметьєвих та ін), правнук якого, Федір Іванович, на прізвисько Неплюєв, мав чотирьох синів: Гавриїла, Микиту, Андрія та Івана. Предки Миколи Миколайовича Неплюєва ще за «Святого Невського із Варяг прийшли в Новгородську землю, на бояр їх ставили царі Московські, попалив їхні дідици цар Грозний, Великий Петро до Венеції вчитись послав. І служили його предки вірою-правдою у знатних чинах цареві православному» [4, 2].

Найвідомішими представниками роду Неплюєвих були Федір Степанович Количев (1507–1569) – митрополит всієї Русі, який в Успенському соборі Кремля публічно викрив Івана Грозного в злочинствах, за що був убитий Малютою Скуратовим. У 1591 р. він був канонізований. Наступним є Іван Іванович Неплюєв (1693–1773) – дипломат, державний діяч, засновник Троїцької фортеці, засновник і перший

колонізатор м. Оренбурга. У 1764 р. за указом Катерини II йому були «подаровані малоросійські волості Чехівська і Ямпільська у вічне і спадкове володіння». Третім видатним членом дворянської династії називають Івана Миколайовича Неплюєва (1760-ті–1823). Він був сенатором, членом Державної ради, генерал-ад'ютантом імператора Павла, генерал-губернатором Мінським.

Прадід Миколи Миколайовича Неплюєва, Іван Миколайович, був одружений на Наталії Василівні Самариній і мав двох синів: Адріана і Івана. Іван Іванович від шлюбу з Бертою Василівною, баронесою Дибич, мав двох дочок і чотирьох синів. Старший із синів – Микола Іванович, батько М.М. Неплюєва – був одружений на баронесі Олександрі Миколаївні Шліппенбах (праправнучці фельдмаршала Мініха) і мав сина Миколу і дочок Марію та Ольгу. Микола Іванович Неплюєв протягом вісімнадцяти останніх років життя займав посаду губернського предводителя дворянства Чернігівської губернії; Олександра Миколаївна була попечителькою Чернігівської жіночої гімназії. Сам же Микола Миколайович, крім турбот про створення ним Хрестовоздвиженського Трудового братства і його чоловічої та жіночої сільськогосподарських шкіл, був попечителем Глухівської чоловічої прогімназії і ряду сільських народних училищ [1; 2].

Микола Неплюєв народився 11(24) вересня 1851 р. у містечку Ямпіль. Вже в дитячі роки він відчував особливу одухотвореність, своєрідне світосприйняття. Душевною втіхою для нього було щоденне читання Євангелія. М. Неплюєв писав, що не все було зрозуміло для дитячого розуму, але «серце відчувало правду животворящого духу святих слів, любило цю святу правду і звикало нею перевіряти явища навколишнього життя. З дитинства мене вражала і лякала відірваність життя від цієї святої правди. Коли критика фактів для мене була ще не посильна і формулювати свої думки я ще не міг, серце відчувало непримиренний розлад настрою духу величезної більшості з тим духом миру і любові, який зі сторінок Євангелія висвітлював і зігрівав дитяче серце» [9, 34].

У 1875 р. М. Неплюєв закінчив юридичний факультет Петербурзького університету і три роки перебував на службі радником російського посольства в Німеччині. Перебуваючи за кордоном, дивлячись на оточуючу розкіш, М. Неплюєва непокоїло життя бідного селянства на батьківщині. Неплюєв зрозумів, що маючи для цього можливості, він повинен служити поліпшенню їх становища. У 1877 р. Микола Неплюєв залишив кар'єру дипломата і повернувся з Мюнхена до Москви. Замість того, аби «скінчити життя безтурботне сановником знатним, зірками прикрашеним, некрологом зворушливим увінчаним», М.М. Неплюєв, «свідомий того, що для російського народу найбільш потрібні сільськогосподарські

знання», вирішив заснувати сільськогосподарську школу, для чого три роки вільнослухачем навчався у Петровській сільськогосподарській академії (нині Тімірязевській) [4, 10].

Свій, незрозумілий для більшості дворян, життєвий вибір Микола Неплюєв пояснив такими словами: «Переді мною, власником десятків тисяч десятин спадкової землі, постало питання законності володіння нею перед обличчям моєї совісті. І совість мені відповіла: це не законно... Багато з тих, хто були в моєму становищі, ставали на шлях філантропії: будували клуби, палаци, школи, будинки для знедолених. Це добре, але це латки на старім лахмітті. І філантроп подібний лікарю, який лікує окремі виразки, в той час як хворий весь організм... Потрібно знайти основну причину хвороби і лікувати її, а не окремі виразки. Потрібно створити такі форми братського життя, при яких людина не була б для людини вовком. І потрібно, щоб людина свідомо і добровільно прийняла ці нові форми життя... Єдиною формою життя, при якій неможлива експлуатація людини людиною, є трудове братство, засноване на ідеї християнської любові. Тільки воно може переродити світ» [4, 77]. Головна мета – моральна – «довести можливість організації всіх видів праці на братських засадах, далеких тих принад користі, які перетворюють весь світ в одну біржу». Тож, не підтримуючи безсистемну благодійність, підвищення життєвого рівня в країні Миколи Миколайовича бачив у просвіті селянства, піднятті їх культурного рівня. Девізом його життя було повернутися обличчям до тих, хто тебе тримає на землі, тобто селян.

Микола Неплюєв стверджував, що теперішнє становище російського народу було б абсолютно іншим, якби наші предки протягом століть не дивилися б на живих людей як на дармову робочу силу, а як на братів, здатних любити і гідних любові. Тому Микола Неплюєв відмовився від яскравого і заможного життя дворянина і вирішив разом із матір'ю та двома сестрами присвятити своє життя навчанню людей жити в любові. Для Неплюєва любов повинна була бути основою виховання, дисципліни, мудрості, святості, всього життя, організації всіх видів праці [11, 41].

Микола Миколайович переконався, що більшість християн мовчазно відмовилася від християнства, як основи життя, що більшість учнів в школах не вміють ні думати по-християнськи, ні ставитися до ближнього і до життя по-християнськи. Тож одним із основних виховних завдань він бачив у розкритті змісту християнського ставлення до ближнього, переконання, що братські відносини обов'язкові між тими, хто щиро бажає бути «гідними синами Єдиного Отця Небесного». Педагог вирішив почати з виховання селянських дітей «у свідомій вірі в Христа Спасителя і свідомій любові до Нього» [9, 57]. «Виховання у свідомій

вірі», за переконаннями М. Неплюєва, мало на увазі необхідність пояснення учням школи, що віра без діла мертва, і що вивчаючи закон Божий, вони повинні вчитися узгоджувати своє життя згідно з цим законом. Тобто не достатньо лише знати біблійні легенди і виконувати релігійні обряди, потрібне чітке розуміння їх змісту і вироблення стилю життя відповідно до християнських канонів. Діти повинні перейнятися розумінням, що Бог і добро – синоніми, і що не можна любити Бога, не люблячи добро, що байдужість до добра і поблажливість до зла є вірною ознакою байдужості до Бога [5, 38].

Микола Неплюєв доводив, що правда Божа дуже проста і доступна розуму та серцю всякого творіння Божого. На його думку, для дитини вона навіть більше доступна, ніж для дорослого, бо розум її ще не скутий життєвою рутинною, вона ще не втратила тісний зв'язок із природою. «Суєтність землі ще не встигла заглушити звуків небес і зробити Правду Божу чужою для її свідомості» [5, 44].

Школа, відповідно до ідей М. Неплюєва, обов'язково повинна мати «моралізуючий ідеал», а якщо такого не існує, то, за словами педагога, школа неминуче буде приносити більше шкоди, ніж користі, даючи людям нове небезпечне знаряддя в боротьбі за існування. Тобто, надаючи освіту, випускатиме в світ людей недобропорядних, недостойних, які дбатимуть тільки про власний добробут за рахунок інших. М. Неплюєв стверджував: «...коли деморалізуючий вплив міст і робочих казарм так швидко поширюється, коли скандальні підприємці на ярмарці життя заражають людей бажанням наживи не дивлячись ні на що, необхідність подібного моралізуючого впливу школи є очевидно, представляє таку нагальну потребу для держави і суспільства, що ми, земські люди, зобов'язані зробити все, що від нас залежить в цьому напрямку» [5, 8]. Для того, щоб вирішити питання про те, які саме заходи могли б бути вжиті з морально-виховними цілями в певній школі, Микола Неплюєв радив ознайомитися попередньо з тими вадами і недоліками, які при місцевих умовах найбільш перешкоджають підвищенню морального рівня її учнів [9, 10].

Микола Миколайович говорив, що виховати – значить розвинути у людині все добре і викоринити все погане. «Що є добре і що погане, розуміти нас навчив Господь Ісус Христос. Справжніми християнами ми станемо тільки тоді, коли ясно зрозуміємо, як учив жити, мислити і відчувати Христос, щиро полюбимо його вчення і у своєму житті будемо наслідувати Його» [6, 59].

За поглядами М. Неплюєва, якісне виховання неможливе без активної роботи учнів щодо самовиховання. В позитивному впливі учнівського самоврядування педагог переконався на досвіді роботи власних сільськогосподарських шкіл. М. Неплюєв запевняв, що ніякі заходи не

допоможуть, якщо учні при цьому будуть відігравати пасивну роль. Необхідно викликати з їхнього боку самодіяльність у бажаному напрямку, організувати педагогічно доцільне керівництво і контроль над діяльністю вихованців. Для рішення цих виховних завдань Микола Неплюєв пропонував створювати в навчальних закладах братські гуртки, подібні до тих, які існували в його школах. Адже запроваджена ним система самоврядування привчала учнів до свідомої дисципліни, постійного самоконтролю. Виховні завдання, які були не під силу засновнику, вправно виконували його учні. Вони швидко знаходили порозуміння з молодшими товаришами і сприяли їх ефективному духовно-моральному вихованню.

У творі «Братські союзи в навчальних закладах вищих, середніх і нижчих» Микола Неплюєв виклав своє бачення правил життя в християнській братській общині. Молодь, яка вступала в общину, мала приймати на себе ряд виховних обов'язків. По-перше, всі члени союзу повинні представляти «товариство тверезості» і відмовитися вживати горілку, яка, за словами М. Неплюєва, є спокусою в селянському побуті, увійшла в звичай народу і навіть зустрічалися випадки, коли самі батьки поїли своїх дітей алкоголем задля забави. Тому необхідно було намагатися категорично відмовитися від її вживання.

Другою вимогою до членів союзу була відмова від паління. Микола Миколайович пояснював, що християнин повинен по можливості скорочувати свої потреби, доводячи їх до хліба насущного, а не збільшувати особисті витрати. «Ця погана, егоїстична звичка і нерозумна, і жорстока, коли запахом тютюну змушують дихати дітей заради наркотизації».

Третім обов'язком членів братського союзу була відмова брати участь у різних іграх, заснованих на користі. Також вимагалось відмовитися відвідувати вечорниці, посиденьки і будь-які збори, на яких «співають безсоромні пісні і допущені безсоромні розмови і відносини. Інтелігенція наша не має поняття про розбещуючий вплив цих грубих оргій, на які допускаються діти від 14 років» [5, 47-48]. На його думку, навіть діти в селах не захищені від розпусти в найгрубіших її проявах. Значну увагу М. Неплюєв приділяв чистоті відносин між юнаками і дівчатами. Відповідальність за їх стосунки він покладав на керівника общини, який повинен уважно стежити за молоддю. Педагог пояснював, що члени общини повинні зрозуміти, що «чуттєвість п'янить людину не менш вина, робить його рабом пристрастей, абсолютно не здатним розпоряджатися собою і своїм життям, без чого неможливе і розумне життя за вірою; вони повинні зрозуміти, що жіноча сором'язливість і бездоганна скромність відносин є неминучий наслідок християнського настрою духу і чесного життя по вірі» [5, 53]. Також однією із головних складових морального виховання М. Неплюєв вважав працю, яка є необхідною для підтримки життя. Він

переконавав, що не можна більше споживати, ніж виробляти: «До кожної праці треба ставитися чесно, намагаючись виконати її краще і швидше... Погана робота – крадіжка часу» [6, 37].

Причини, які спонукали М. Неплюєва створити школу, а потім і братство, він розкриває у своїх брошурах «Совість. Сторінка з життя поміщика» та «Історичне покликання російського поміщика». М.М. Неплюєв писав, що століття рабства понівечили і розум, і моральні якості напівздивавілого селянства, яке не здатне звестися на ноги без сторонньої допомоги; необхідна підтримка, дружня порада, щоб за їх допомогою розумово і морально піднятися до нового соціального становища. Друга і помічника селянина М. Неплюєв бачив в особі поміщика, який у змозі надати матеріальну підтримку школі, влаштувати бібліотеку, заснувати для селянських дітей виховний заклад, навчальну ферму або ремісничу школу [8, 10]. Микола Неплюєв наголошував на тому, що скрутне становище селянства – це результат антихристиянського поведіння з ним наших предків, які бачили в ньому лише робочу силу, забувши про те, що вони заслуговують любові та поваги. Тому своїм боргом він вважав зробити все, що в його силах на користь простого народу.

У публікації «Історичне покликання російського поміщика» Микола Неплюєв говорить про цілком актуальні проблеми сучасного суспільства: занедбаність села і байдуже ставлення до нього з боку влади. Подолання цих проблем автор бачив у вихованні, яке має забезпечити розумову і моральну витримку. Щоб селянин міг грамотно розпоряджатися своїм земельним наділом, йому необхідні знання, досвідченість, спритність: «Треба, щоб він не віддавав останні мідні гроші знахарці для заговорювання хворої дитини або зачумленої худобини; треба, щоб баба його відучилася від неохайності, головної причини хронічних пожеж; треба, щоб він пізнав хоч яку-небудь радість в житті менш руйнівну, ніж шинок» [7, 8].

Активна пропаганда Миколою Неплюєвим своїх ідей викликала широкий суспільний резонанс. Він мав як прихильників, так і недругів. Складним і неоднозначним було відношення до М. Неплюєва з боку влади. В архіві Департаменту поліції є факти того, що коли в 1901 р. Синодом були задані питання про М. Неплюєва, то заступник директора Департаменту поліції відповів, що давно знайомий з Неплюєвим, який – «великий оригінал, але по суті дуже добра людина, схильна до релігійного містицизму». Але більш напружені стосунки Микола Неплюєв мав із церквою, і, особливо, з Синодом, які звинувачували поміщика у сектантстві. Преосвященний Чернігівський отець Антоній визнавав, що хоча Братство і знаходиться формально під його заступництвом, але із перших днів свого існування воно діє абсолютно самостійно. На його

думку, Неплюєв був заражений протестантизмом на Заході, міг грубо відгукуватися щодо постів, релігійних свят тощо. Тому він висунув умову Миколі Неплюєву: якщо Братство бажає залишатися православним, то воно повинно дотримуватися свят, постів, обрядів та звичаїв. Неплюєв дотримався цих настанов, організував відповідний порядок у Братстві і згодом отець Антоній змінив до нього своє ставлення [3, 15].

Діяльність М.М. Неплюєва була викликана справжнім душевним покликанням. Сила характеру і наполегливість дали йому можливість здійснити те, що багатьом критикам здавалося утопією, примхою заможної людини. Свою життєву позицію він доводив і відстоював протягом життя, відповідаючи на переслідування: «Продовжувати свою справу я буду, хоч би робити її довелося одному серед ворожості, сарказму і злорадості» [10, 8]. У 1901 році, за сім років до своєї смерті, він писав: «Мій життєвий шлях був... хресним шляхом ганьби, осуду й принижень» [11, 192].

Отже, педагогічна діяльність М.М. Неплюєва спрямовувалася на подолання духовної кризи і суспільних вад народу, серед яких він називав послаблення віри, прагнення до веселого, дозвольного життя і наживи будь-якою ціною (що залишаються незмінними протягом століть). Він вбачав у протиставленні цим суспільним вадам концепцію трудового християнського братства, яке наповнював такими ідеями, як виховання віри, любові, моральності, доброти, працелюбності, що є запорукою розвитку людства.

Посилання

1. Авдасєв В.Н. Свет памяти Н.Н. Неплюев в воспоминаниях современников / В.Н. Авдасєв. – Киев: «Фолигрант», 2008. – 108 с.
2. Борисяк О.Н. К истории Крестовоздвиженского Трудового братства, созданного помещиком Н.Н. Неплюевым на основе собственного имени / О.Н. Борисяк // Харьковський історический альманах. – 2010. – № 8–9. – С. 16–22.
3. Гордеева И.А. «Забытые люди»: история российского коммунистического движения / И.А. Гордеева – Серия «Первая монография» под ред. Г.А. Бордюгова – М.: АИРО-XX, 2003. – 240 с.
4. Избранные сочинения Н.Н. Неплюева. Книга 1 / [упоряд.: В. Авдасєв, Л. Москаленко та ін.]. – Сумы : ИД «Фолигрант», 2011. – 288 с.
5. Неплюев Н.Н. Братские союзы в учебных заведениях высших, средних и низших / Н.Н. Неплюев – Лейпциг. Типография Бэра и Германа, 1893. – 71 с.
6. Неплюев Н.Н. Воздвиженская школа – колыбель Трудового братства / Н.Н. Неплюев. – СПб.: Паровая скоропечатня Я.И. Либбермана, 1895. – 110 с.
7. Неплюев Н.Н. Историческое призвание русского помещика. Статьи 1880–1895 годов. Собрание сочинений. В 3 томах. [Т. 1]. – СПб.: Профи-Центр, 2007. – С. 219.
8. Неплюев Н. Совесть. Страница из жизни помещика / Неплюев Н. – М.: Типография А.А. Мамонтова и Ко, 1881. – 19 с.
9. Неплюев Н.Н. Трудовое братство и школы его / Н.Н. Неплюев. – С.–Петербург: Типография В. Тиханова, 1900. – 125 с.
10. Неплюев Н. Хлеб насущный / Н. Неплюев– М.: Типография А.А. Карцева, 1883. – 157 с.
11. Солодовник Н.С. Н.Н. Неплюев: Воздвиженское трудовое

братство – локальная модель будущего бесконфликтного общества социальной справедливости / Н.С. Солодовник. – М.: Высшая школа, 1994. – 297 с.

Ковалева Н.А. Социально-педагогические идеи Николая Неплюева

Статья посвящена исследованию социально-педагогических идей и взглядов Н.Н. Неплюева. Освещаются основные вехи жизни подвижника, анализируются его идеи и социально-педагогическая деятельность. Рассматриваются актуальные проблемы общества и предложенные Н. Неплюевым пути их решения.

Ключевые слова: просвещение, воспитание, ученическое самоуправление, братский союз, социальный практик.

Kovalyova N.A. Nikolay Nepluev's social and pedagogical ideas

Article is devoted to research of social and pedagogical ideas and views of N.N. Nepluev. The main life periods of the devotee are highlights, his ideas and social and pedagogical activity are analyzed. Actual problems of society and the ways of their solutions proposed by M. Nepluev are considered.

Key words: education, upbringing, student's self-government, brotherly union, social practitioner.

10.04.2014. р.

УДК 347.236:93(477.51) «185/190»

О.О. Коваленко

ПОМІЩИЦЬКЕ ГОСПОДАРСТВО Г.О. МИЛОРАДОВИЧА (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті йдеться про поміщицьке господарство відомого громадського діяча й історика Г.О. Милорадовича (1839–1905), якому належали численні маєтки на території Чернігівської, а згодом сусідньої Мінської губерній. Схарактеризовано структуру його земельних володінь, способи ведення господарства, взаємини з місцевими селянами.

Ключові слова: Г.О. Милорадович, Чернігівська губернія, поміщицьке господарство, орендні відносини, майорат.

Відомий громадський діяч та історик консервативного напрямку граф Г. Милорадович (1839–1905) належав до заможної дворянської родини, яка володіла на території Чернігівської губернії значними маєтками. У другій половині XIX ст. спостерігалася тенденція до зменшення питомої ваги поміщицького землеволодіння у сфері земельних відносин та в галузі сільськогосподарського виробництва, але на долю поміщиків у 1877 р. все ще припадало 18,7 % загальної площі усіх зручних земель і 79,8 % земель, які перебували у приватній власності, а у 1905 р. – відповідно 13,4 % і 61,9 % [1, 110]. Характерною рисою поміщицького землеволодіння була його висока концентрація, що